

Олег Захарчук,

кандидат історичних наук, доцент

кафедри історії та культурології

Національного авіаційного університету

ПЕТРО ФРАНКО – ФУНДАТОР АВІАЦІЇ УГА

(1890–1941 рр.)

Кожен українець знає ім'я І.Я. Франка – геніального письменника, поета, критика, філософа, історика, етнографа, перекладача, політичного та громадського діяча. Але, на жаль, тільки невеликому колу людей відомо про іншу всебічно розвинуту особистість – його молодшого сина Петра Франка, відомого вченого-хіміка та винахідника, професора, письменника та публіциста, громадського діяча Галичини, чотаря легіону Українських Січових стрільців, сотника ГА. У даній статті буде висвітлено його роль у створенні військової авіації на території Західної України, а також деякі маловідомі факти його короткого та трагічного життя.

Народився він 28 червня 1890 р. у селі Нагуєвичі на Дрогобиччині [1, ф.640, оп.1, спр.1, арк.1]. Після закінчення української академічної гімназії у Львові в 1910 р. працював вчителем фізкультури і одночасно навчався на хімічному факультеті Львівської Політехніки. З цього часу П. Франко бере активну участь в українському патріотичному русі. Зокрема, у грудні 1911 р. створив з учнів старших класів академічної гімназії таємний патріотичний військово-спортивний молодіжний гурток «Пласт», назву якого, ймовірно, підказав батько [2, с.77]. В 1914 р. закінчив Львівську Політехніку, але отримати диплом перешкодила Перша світова війна.

Наступний етап його діяльності пов'язаний з Легіоном Українських Січових стрільців (УСС) – українською військовою частиною у складі австро-угорської армії, що вела бойові дії проти російських військ під час Першої світової війни, куди він вступив, як і більшість національно свідомої галицької молоді. 15 вересня 1914 р. прийняв присягу і невдовзі став чотарем УСС. За свідченням сестри Ганни він став розвідником [3, с.135]. За даними архівних джерел 2 квітня

1915 р. П. Франко одержав від Української Бойової управи доручення «удатися до незаятих у Східній Галичині ворожими військами територій та бути там помічником у всіх справах українського стрілецтва» [1, ф.640, оп.1, спр. 3, арк. 56]. Особливо П. Франко відзначився зі своїм підрозділом у боях під селом Семиківці на Тернопільщині на початку листопада 1915 р. під час наступу російських військ. Зокрема, за свідченням відомого стрілецького командира отамана С. Горука, в майбутньому начальника штабу Начальної команди ГА, до загону якого входила й сотня П. Франка, «вояки під проводом чотаря П. Франка, незважаючи на шалений вогонь артилерії і скоростріль, живо йшла вперед. Вони захопили перші рови» [4, ф.353, спр.28, арк. 20,78] За цей бій він був нагороджений медаллю Хоробрості II класу [5, с. 263].

У 1916 р. закінчив летунську школу у Райльовац біля Сараєва і здобув фах повітряного спостерігача. Після чого був направлений не в елітні летунські частини, де служили німці та австрійці, а до легіону УСС. Пізніше він згадував у спогадах, що прибув до легіону якраз під Соснів, де мало не потрапив у російський полон [6, ч.10, с.3]. Але точна дата його повернення невідома. Відомо, що після смерті батька (28.05.1916) він повернувся у діючу армію як чотар другої сотні, якою тоді командував поручник Р. Сушко, у подальшому визначний діяч українських визвольних змагань. В жовтні 1918 р. повернувся зі своїм полком до Чернівців.

Встановити точну дату прибуття П. Франка до Львова не вдалося. Відтак, коли відбулося повстання українців 1 листопада 1918 р. у Львові, він, як справжній син свого батька та своєї нації, не міг залишитися поза національними прагненнями українців Австро-Угорщини. З перших днів польської-української війни 1918–1919 рр. П. Франко став активним учасником боротьби за Львів. Зокрема, в чині поручника, він, як командир кулеметної сотні, особливо відзначився при обороні касарень Фердинанда та Високого замку, де вперше зустрівся в дії з польською авіацією, для боротьби з якою використав кулемети [6, ч.10, с.3]. Проте в силу різних обставин українські війська після завзятих трьохтижневих боїв 21 листопада 1918 р. залишили Львів [18].

Після втрати Львова Державний Секретаріат військових справ (ДСВС – військове відомство ЗУНР) і командування Галицької армії для більш успішного ведення військових операцій почали реорганізовувати збройні сили. Зокрема, для протидії польській авіації було вирішено створити власні авіаційні підрозділи. В цей час П. Франко, як він згодом сам свідчив, «негайно запропонував командуючому ГА полковнику Г. Стефаніву організувати авіаційний загін» [6, ч.10, с.3]. Таку ініціативу молодого вояки підтримали державний секретар військових справ ЗУНР полковник Д. Вітовський та командувач ГА Г. Стефанів. Офіційно ж днем заснування авіації ГА, найновішого на той час роду збройних сил, стало 1 грудня 1918, коли вийшов наказ ДСВС (№16) про призначення поручника УСС Петра Франка командиром «летунського відділу» і одночасно референтом авіації при ДСВС. У розпорядженні також відзначалося, що летунський відділ підпорядковувався безпосередньо ДСВС і визначався порядок набору людей для військової авіації [7, с.2-3]. Відтак цю дату офіційно прийнято вважати днем заснування авіації ГА, а П. Франка – її організатором.

П. Франкові довелося починати з нуля. Він доклав чимало зусиль, щоб знайти місце для новоствореної частини. Зокрема, під його керівництвом були обстежені колишні військові летовища австрійської армії в Рогатині, Стрию, Тернополі та Станіславові [10, с.218]. Але місцем розташування летунського загону було обрано с. Красне, що мало вигідне стратегічне становище (46 км. від Львова), навколо якого розгорталися головні бойові дії. Разом з тим, за свідчення П. Франка, тут були найкращі умови для існування авіабази – велике летовище (майже 1 км²) з просторими ангарами для літаків, обжитими касарнями, верстатами, бомбо- та бензосхвищами [6, ч. 10, с.3-4]. Одночасно Золочів був визначений місцем збору бажаючих служити в авіації ГА, в Бродах і Підволочиську збиралося авіаційне майно, а в Тернополі була організована технічна авіасотня під командуванням поручника В. Томенка у складі трьох підстаршин та 67 стрільців, що 19 грудня 1918 р. перебазувалася в Красне [8, с.36].

Однією з найважливіших проблем для П. Франка було забезпечення матеріально-технічної бази майбутнього загону. З усіх куточків Галичини

звозилося авіаційне майно. Перші літаки були зібрані з великими труднощами. З кількох несправних апаратів, привезених в Красне, заледве комплектували один боєздатний літак [9, ч. 11, с. 7; 10, с.219]. Особливо відчувалася нестача запасних частин. Доводилося вмонтовувати двигуни більшої потужності, аніж це було передбачено для певного типу літаків. Такі експерименти були небезпечними: машини трусило у повітрі і пілоти остерігалися сідати за штурвал такого літака. [6, ч.10, с.4]. Тому ці питання часто вирішували завдяки природній кмітливості пілотів. Так наприклад, при відсутності камер для коліс проблема вирішувалась дуже просто: із сіна сплітали косу і обмотували нею колеса літака [10, с.225]. Також постала проблема паливно-мастильних матеріалів. Але вона успішно вирішувалася завдяки особистим зв'язкам П. Франка. Так, його однокурсник по Львівській політехніці інженер Гонсьоровський завідував в Бориславі нафтовими складами і через нього надходило в Красне високоякісне пальне і мастила [6, ч.10, с.4].

Все це було прийнято до уваги військовим відомством ЗУНР та командуванням ГА і у вищезгаданому наказі ДСВС (№16) від 1 грудня 1918 р. зазначалося, що місцем дислокації авіаційного підрозділу є м. Красне, а його аеродром переходить безпосередньо у власність летунського відділу. В цей відділ набиралися як колишні вояки австро-угорських повітряних сил, так і новачки [7, с.4].

Особливе занепокоєння П. Франка, як і провідних військових діячів ЗУНР, викликала проблема з кадрами та літаками. З початку створення загону основою його старшинського складу були колишні військовослужбовці австро-угорської армії. Зокрема, крім П. Франка до нього входили – поручник, інженер-конструктор С. Слезак, що очолив усю організаційно-технічну роботу, льотчик-дозорець чотар Є. Городиський, а також військовий льотчик хорунжий С. Кузьмович. Повітроплавець поручник Т. Томенко, льотчик-дозорець хорунжий О. Швець та військовий льотчик старший десятник В. Кавута, що невдовзі став літати на пару з П. Франком, вступили до летунського відділу на початку грудня 1918 р. До прикладу, на той час у складі польського авіаційного відділу у Львові було вже 33 офіцери та 104 солдата. Окрім того, у Львові поляки мали

щонайменше 4 власні літаки [11, с.77], які невдовзі підсилили сформовані в районі Кракова польські регулярні ескадри. Разом з тим, загроза з боку польської авіації була настільки серйозною (тільки з 4 по 22 листопада 1918 р. польські літаки виконали 69 бойових польотів і скинули на Львів та його околиці 250 авіабомб [12, р.43-45], що командування ГА змушене було двічі – 15 і 12 листопада 1918 р. – видати спеціальні накази по організації протиповітряної оборони у військах [16, с.76]. Тому українцям необхідно було негайно вводити в дію власну авіацію.

Як було зазначено вище, в летунському відділі ГА було обмаль справних літаків і слабе забезпечення професійними кадрами. Але, не дивлячись на це, завдяки зусиллям П. Франка та його підлеглих, ще наприкінці листопада 1918 розпочались польоти для опробування техніки і тренування пілотів. П. Франко називає учасників першого вильоту – С. Слезака і В. Кавуту. Точна дата вильоту невідома, і був він не дуже вдалим [6, ч.10, с.4].

Однак розраховувати лише на власні сили галичанам не доводилося. Так, станом на листопад 1918 р. головні сили австро-угорської авіації були зосереджені на італійському фронті, в Галичині залишалось дуже небагато застарілих і несправних літаків [13, с.251]. Тому ще у середині листопада 1918 р. до гетьмана України П. Скоропадського ДСВС направило військову місію на чолі з поручником Д. Кренжаловським з проханням допомогти у створенні власних повітряних сил. Як згадував він у спогадах, гетьман при зустрічі з ним пообіцяв зробити все можливе, бо «це загальноукраїнська справа» [14, с.20]. Невдовзі П. Скоропадський дав негласну команду допомогти ЗУНР.

Незабаром один з авіазагонів Одеського авіаційного дивізіону перелетів до Шатави, що знаходилася поблизу Кам'янець-Подільського* і звідти до Галичини. 16 грудня 1918 цей підрозділ вже був в Красному. В його складі було 6 літаків, з яких лише один системи «Ньюпор» був новим, а інші 5 були старими розвідувальними літаками [15, с.289]. З ними також прибули пілоти: сотники –

* Село Шатава до незалежності сучасної України було складовою частиною села Маків. Сьогодні є окремою адміністративною одиницею, що розташована у Дунаєвському районі на шляху між містами Дунаївці та Кам'янець-Подільський.

Б. Губер (командир загону), Д. Кануков, Н. Залозний, поручники Ф. Алелюхін і М. Серіков; льотчики-спостерегачі: сотник І. Шестаков і хорунжий М. Іванов. Згодом до них приєдналися сотники В. Євський і В. Булатов, хорунжий Х. Кануков, що самостійно прибули з Одеси [16, с.72]. Всі вони мали чималий досвід служби в Російському імператорському повітряному флоті і були досвідченішими, ніж місцеві авіатори. Таким чином, завдяки цим заходам, допомозі ДСВС та організаційній діяльності П. Франка в ГА почав діяти боєздатний авіаційний загін. Зокрема, в Красному була сформована авіасотня в складі 14 старшин, 140 підстаршин і стрільців. Вона нараховувала 7 літаків (4 розвідники типів «Альбатрос» і «Бранденбург» і 3 винищувача «Ньюпор» [9, ч.11, с.7]. Як свідчать архівні документи, командиром новоствореної авіаційної сотні був призначений полковник Д. Кануков [19, ф. 2188, оп.1, спр.14, арк. 72], а П. Франко, підвищений 1 січня 1919 р. у званні до сотника, зберіг за собою посаду рефента, тобто державного контролера-представника у командуванні летунства ЗУНР від військового секретаріату.

Невдовзі авіація ГА збільшилась до двох авіасотень* та однієї технічної сотні, що входили в єдину частину, яка мала різні назви: «Загін літаків», «Летничий загін», чи навіть «1-й летунський полк УГА». Вона стала суттєвою підтримкою для сухопутних військ. На 19 лютого 1919 р. в усій авіації ГА нараховувалося майже 400 чол. особового складу, але всього вісім справних літаків [13, с.252]. Командував авіацією ГА вищезгаданий полковник Д. Кануков (що заперечує твердження П. Франка про командування летунським відділом ГА до 26 березня 1919 [6, ч.11. с.9]). Командувач ГА генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко відзначав у своїх спогадах: «Не дивлячись на перевагу ворожого летунства, наша авіація починає опановувати повітря» [17, с.142].

Слід також відзначити деякі особисті риси П. Франка не лише як фахівця з військової авіаційної справи, але й людини, що володіла певними дипломатичними здібностями. Про це, зокрема, свідчить той факт, що на межі 1918–1919 рр. ДСВС двічі відряджав його до Проскурова (нині Хмельницький),

* Третя авіасотня була сформована на початку травня 1919 р. в Тернополі, але від початку червня цього ж року в джерелах більше не згадується [16, с.75].

на переговори з Головним управлінням повітряного флоту УНР, що були успішно проведені П. Франком і внаслідок яких ГА отримала від командування Дієвої армії УНР вагон авіабомб та два літаки типу «Ллойд», [6, ч.10, с.4], хоча, мабуть, галичани розраховували на дещо більше.

Хотілося б також відзначити й особисті якості П. Франка як вояка-літуна. Зокрема, наведемо приклад, коли він, не дивлячись на керівну посаду, продовжував літати в якості льотчика-спостерігача. В одному з таких розвідувальних польотів, що були, разом з нанесенням бомбових ударів по об'єктах противника, основним завданням авіації ГА, П. Франко 4 січня 1919 р. разом зі своїм постійним пілотом В. Кавутою на розвідувальному літаку типу «Альбатрос» був підбитий поблизу села Дубнова під Володимиром-Волинським на території, що була зайнята поляками. Побратими попали в полон. Польська військова влада завантажила їх у вагони для полонених і відправила до табору для військовополонених. Попри це, вже на другий день Петрові вдалося втекти з полону у Кракові і після довгих поневірянь через Прагу, Відень та Будапешт дістатися до Станіслава, а звідти вже 21 січня 1919 він повернувся в Красне [6, ч.11, с.11], де незабаром одружився з Ольгою Білевич, донькою священика. Кавуті, на превеликий жаль, не вдалося утекти разом з ним з полону, але відважний вояк ГА таки втік з-під ув'язнення з четвертої спроби. Після повернення з полону П. Франко продовжував здійснювати бойові вильоти. Зокрема, в лютому 1919 він разом з пілотом, десятником Кунке здійснив розвідувальний політ в район Сокаль-Белз-Рава-Руська [25, с.15]. Є дані, що П. Франко зробив 40-50 бойових вильотів [6, ч.10, с.4], але ця цифра потребує уточнення.

Невдовзі кар'єра сотника П. Франка як військового авіатора закінчилась. 14 квітня 1919 він отримав наказ від командування про відряджений до Белграда з місією Червоного Хреста у справах полонених [6, ч.11, с.12], куди виїхав 13 травня 1919 р. [1, ф.640, оп.1. спр.1, арк.1]. Довідавшись про падіння ЗУНР, відправився до Відня, де почав займатися видавничою справою, організувавши видавниче товариство «Франко син і Спілка». Але 30 червня 1922 р. він разом з

дружиною повертається в Україну, в ту частину його батьківщини, що була під окупацією Польщі, проти якої він нещодавно воював. Очевидно, що П. Франкові, синові Великого Каменяра, було несила жити в злиднях на чужині, хоча своїм фахом він міг забезпечити родині пристойне, як на емігранта, життя на чужині. Відтак знаючи про польський терор в Західній Україні, він повертається додому. Через утиски польської влади він мусить шукати роботу поза межами Львова. З великими труднощами 11 вересня 1922 р. йому вдалося влаштуватися викладачем гімназії в Коломиї, куди переїхав на постійне проживання. 7 листопада 1923 р. він одержав диплом Львівської політехніки за спеціальністю інженера-хіміка [1, ф.640, оп.1, спр.3, арк.82]. В 1923–1925 рр., як свідомий українець, безкоштовно викладав хімію також в Українському таємному університеті [20, с.162]. Опублікував два свої історичні оповідання – «Битва під Пилявцями» та «Полковник Абазин». У зв'язку з початком «паціфікації» в Західній Україні у 1930 р. за просвітницьку діяльність і участь у «Пласті» був звільнений з посади вчителя. Після чого йому вдалося влаштуватися хіба що на посаду головного директора районної молочарні у селі Потеличі біля Рави-Руської на Львівщині [21, с.64].

В 1931 р. за порадою професора І. Мосціцького, його викладача за часів навчання в Львівській політехніці (на той час президента Польщі), разом з сім'єю у складі групи польських інженерів виїхав на роботу до Радянського Союзу. Оселився в Харкові, де займався дослідницькою діяльністю в інституті прикладної хімії. Водночас, за деякими даними, викладав курс хімії в Політехнічному інституті [20, с.162]. Написав низку наукових праць, видав підручник з неорганічної хімії та енциклопедичний словник хімічної термінології, а також був автором 36 винаходів в галузі хімії. Був очевидцем голодомору в Україні 1932–1933 рр. і врятував чимало людей [20, с.163]. На всі пропозиції прийняти радянське громадянство, що надходили від НКВС, відповідав категоричною відмовою. Тому, як польський підданий, змушений був протягом доби залишити Радянську Україну, взявши розписку про нерозголошення подій в Україні. Свою велику бібліотеку залишив школі ім. І. Франка, кинув усе нажите

майно. Це на якийсь час врятувало йому життя. Коли згодом радянська влада прийшла на Галичину, йому пригадали цю втечу: «Вы, Пётр Иванович, от нас удрали, а мы вас опять поймали» [22, с.115].

В 1936 р., поселившись у Львові, Франко працює у школі. Одночасно видає спогади про летунський відділ УГА [6] (перше видання вийшло у 1923 р. [23]) та спогади про батька, що мають велике значення для вивчення фольклорної та етнографічної спадщини Великого Каменяра [24]. У 1937 р. стає членом наукового товариства ім. Т. Шевченка. Написав та видав друком історико-пригодницьку повість «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС».

У 1939, знову ж таки за допомогою І. Мосціцького, отримує наукове відрядження до Японії. Повинен був виїхати 20–25 вересня, але перешкодила війна [20, с.165]. Після того, як радянські війська 17 вересня 1939 р., згідно пакту Молотова-Ріббентропа, вступили на територію Західної України, П. Франко, добре обізнаний з сталінським терором та політикою радянської влади, вирішив виїхати до Відня. Але з невідомих причин виїхати йому не вдалося [20, с.166].

Радянська влада вирішила використати його ім'я. 22 жовтня 1939 р. його обрали делегатом Народних зборів для підписання акту возз'єднання Західної України з Радянською Україною та членом Повноважної комісії Народних зборів, з якою він відвідав Москву та Київ. 3 грудня 1939 він став деканом товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі (нині Львівська комерційна академія), у якому викладав неорганічну хімію. У той же час він був членом президії Львівської міської ради депутатів трудящих, а у 1940 р. його було обрано депутатом Верховної Ради УРСР [1, ф.640, оп.1, спр.1, арк.1]. У жовтні 1940 р. П. Франко був призначений директором щойно створеного Літературно-меморіального музею Івана Франка. Коли на західноукраїнських землях почалась так звана радянська націоналізація, П. Франко, використовуючи своє ім'я та регалії, допомагав своїм землякам, що переслідувалися органами НКВС [20, с.168; 21, с.92-93].

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР його дім почали охороняти співробітники НКВС. 28 червня 1941 р. йому звеліли приготуватися до евакуації, і в цей же день разом з подружжям професора К. Студинського ешеленом відправили на Схід [21, с.93], де сліди його губляться.

Існує чимало версій щодо місця та обставин загибелі П. Франка. Навіть офіційних версій його загибелі є одразу дві. Перша – що він загинув під час бомбардування ешелону німцями [21, с.93], друга – що загинув десь у районі Харкова у 1943 р. [25, с.15]. Серед родичів П. Франка та дослідників його біографії теж нема одностайності. Відомий франкознавець, директор музею І. Франка у Львові Р. Горак, спираючись на спогади очевидців тих подій, стверджує, що під час евакуації ешелон, яким везли П. Франка та К. Студинського, бомбардували німці, люди з вагона вийшли і залягли неподалік насипів, і тоді П. Франко та Студинські були розстріляні кулеметною чергою при спробі втекти [26].

Існує ще кілька правдоподібних версій обставин його загибелі: розстріл після ув'язнення десь під Золочевом та вбивство на етапі десь між Львовом та Києвом. Нещодавно з'явилася ще й третя версія, яку ще має перевірити товариство «Меморіал» – спалення живцем в одній із сільських хат на Харківщині перед евакуацією [21, с.93]. Але наразі дослідникам не вдалося знайти жодного документа, який би підтверджував або заперечував вищезгадані версії. А отже, питання та деталі загибелі П. Франка залишаються відкритими.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАЛ). – Ф. 640. Петро Франко. Існують розбіжності в даті народження П. Франко. Так, сам Петро Франко з невідомих нам причин по-різному вказував день свого народження. Зокрема, в «Особистій картці» вчителя (ЦДІАЛ. – Ф. 640, оп. 1, спр. 1, арк. 90), заповненої ним у 1922 р., записано 29 червня 1890 р., а в автобіографії, написаній у 1940 р. – 28 червня 1890 р. У його дипломі про закінчення Львівської політехніки (ЦДІАЛ. – Ф. 640, оп. 1, спр. 1, арк. 88)

стоїть дата 16 червня 1890 р. В свою чергу, радянські довідникові видання подавали, що П. Франко народився 15. – 21 червня 1890 р. (див. напр. Українська Радянська енциклопедія. – К., 1964. – Т. 338). Більшість сучасних вітчизняних дослідників сходяться на даті 28 червня. Лише Я. Тимченко у своїй книзі «Герої українського неба» вказує дату 21 червня [11, с. 151].

2. Михайленко А. Заки море перелечу. – К.: Веселка, 1992. – 175 с.
3. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина // Дзвін. – Л., 1994. – Ч. 2-3. – С. 109 – 145.
4. ЦДІАЛ. – Ф. 353. Легіон УСС.
5. Литвин М.Р. Науменко К.Є. Військова еліта Галичини. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.
6. П. Франко Летунський відділ УГА // Літопис Червоної Калини, 1937. – Ч. 10. – С. 3–5; Ч. 11. – С. 9–15.
7. Вісник Державного Секретаріату Військових справ. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – 14 грудня. – С. 1–8.
8. Бендик В. В небе восточной Галичины// Авиация и время, 1996. – №6. – С. 36–38.
9. Лемківський І. Летунство УГА // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11. – С.7–10; Ч. 12. – С.15–17.
10. Фостаковський І. Летунство // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 1. – 674 с.
11. Тимченко Я. Герої українського неба: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010. – 200 с.
12. Koránski T. Początek skrzydlatej epopei. Lotnictwo polskie w obronie Lwowa w listopadzie 1918 // Polska Zbrojna, 1993. – nr.220.

13. Харук А. Авіація Галицької Армії в українсько-польській війні // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Л., 2010. – С.251–256.
14. Кренжаловський Д. Перший летунський полк Української галицької армії // Український інвалід: Загальний календар для українського народу на рік 1937. – Л., 1936. – С.20–22.
15. Шанковський Л. Українська Галицька армія. Друге видання. – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1999. – 398 с.
16. Харук А. Військово-повітряні сили України. – К.: Темпора, 2008. – 96 с.
17. М. Омелянович-Павленко Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2010. – 608 с.
18. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л.: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
20. З. Т. Франко За невідомих обставин // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій культурі. – Л., Каменяр, 1991. – 246 с.
21. Кучабський Юрій В., Петро Франко (сторінки життя). – Л., 1999. – 122 с.
22. Гром Г. Франкові Нагуєвичі. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 280 с.
23. Франко П. Летунський відділ УГА // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Л., 1923. – С.129–131.
24. Франко П. Іван Франко зблизька. – Л.: Рідна школа, 1937.
25. Харук А. У истоков украинской военной авиации // Авиация и время, 2004. – №4. – С.14–15.
26. Горак Р. Так де ж пропали Петро Франко та Кирило Студинський? // Ратуша. – Л., 1992. – Ч.96. – 10 вересня.